

COĞRAFIYA TARİXİ

© A.T.Haqverdiyev, B.B.Kərimov

COĞRAFİ FİKİR TARİXİNDƏ YENİ ELMİ TAPINTI

A.T.Haqverdiyev, B.B.Kərimov

*AMEA akad. H.Ə.Əliyev ad. Coğrafiya İnstitutu
AZ 1143, Bakı ş., H.Cavid pr. 115*

Məqalədə Azərbaycanın coğrafi fikir tarixində yeni tədqiqat səhifələrindən biri sayılacaq Əbu Talib xan Təbriziyə aid, ona dünya şöhrəti gətirmiş üç cilddən ibarət «Məsiri-Talibi fi biladi-İfrənci» adlanan səyahətnaməsi haqqında məlumat verilmişdir. Coğrafi baxımdan elmi ictimaiyyətə məlum olmayan bu əsər elm tarixində ayrıca kompleks şəkildə tədqiq edilməmişdir.

Azərbaycanın coğrafi fikir tarixində yeni səhifələrdən biri sayılan Əbu Talib xan Təbriziyə aid üç cilddən ibarət «Məsiri-Talibi fi biladi-İfrənci» adlanan səyahətnamə müəllifinə dünya şöhrəti gətirmişdir. İndiyə qədər bu klassik əsər Azərbaycanın tarixi coğrafiyasında ayrıca tədqiqat obyektinə kimi araşdırılmamışdır. Onun haqqında Azərbaycan elmi ictimaiyyətinin bilgisi azdır. Onun bioqrafiyasında ancaq Azərbaycan təzkirəçiliyi (Təzkirə – zikr – ərəbcə yadasalma) sahəsində fəaliyyəti ilə bağlı qısa məlumatlar verilmişdir.

Əbu Talib xan Təbriziyə dünya şöhrəti gətirmiş «Məsiri-Talibi fi biladi-İfrənci» adlanan əsəri Əziz Dövlətabadi son bir neçə əsrin ən yaxşı səyahətnamələrindən biri adlandırır: «Şirin və oxunaqlı bir dildə yazılmış bu əsərdə müəllifin Avropaya olan beşillik səfərinin (1799-1804) coğrafi təəssüratları öz əksini tapıb. Əbu Talib xanın səfər zamanı olduğu ölkələr və şəhərlər siyahısına nəzər salsaq, tarixi-coğrafi zənginliyinə görə bu səfəri dünya səyahəti də adlandırmaq olar. Kəlküttə-Keyptaun (Cənubi Afrika) - İrlandiya - Uels - London - Fransa - İtaliya - Malta adası - İzmir - İstanbul - Bağdad - Bəsrə - Bombay - Kəlküttə marşrutu ilə həyata keçmiş bu səfərdə müəllifin qələmə aldığı təəssüratlar bu ölkələrdə yaşayan xalqların həyat tərzi, adət və ənənələri, şəhərlərdə olan memarlıq abidələri, kitabxanalar, teatr və konsert salonlarının, zavod və fabriklərin təsviri əsərin qiymətli tarixi-coğrafi əhəmiyyətindən xəbər verir. Bu əsər yazıldığı dildəki nəşrindən hələ iki il əvvəl əlyazma əsasında Çarlz Stüart tərəfindən 1810-cu ildə ingilis dilinə tərcümə olunaraq Londonda iki cildə nəşr olunub. Eyni tərcümə yeni əlavələrlə birlikdə 1814-cü ildə təkrar çap olunub. Əsərin farsca orijinal nəşri müəllifin oğlu Mirzə Həsənəli və Mir Qüdrətəli adlı başqa bir şəxsin redaktəsi ilə 1812-ci ildə Kəlküttədə işıq üzünə görüb. Əsərin başqa Avropa dillərinə və urdu dilinə olan tərcümə və nəşrləri də mövcuddur. Əbu Talib xan Təbrizinin adına məhz Avropa

və London səfərindən sonra Ləndən-Londonlu nisbəsi də əlavə olunub».

Səyahətnaməsi ilə yanaşı, Azərbaycan təzkirəçilik tarixinin ən maraqlı simalarından biri əslən azərbaycanlı, lakin Hindistanda doğulmuş və bütün həyatı boyu bu diyarda yaşamış Əbu Talib xan Təbrizidir. Onun atası Hacı Məhəmməd xan bin Şəfi Təbrizi Nadir şah dövründə yaşadığı İsfahan şəhərindən Hindistana mühacirət edib və (h.q. 1165) miladi tarixi ilə 1751-ci ildə bu diyarın Ləkhnaş şəhərində oğlu Əbu Talib dünyaya gəlib: «Həmin şəhərdə də boya-başa çatmış və demək olar, müstəqil mütaliəsi sayəsində biliklərə yiyələnib. Əbu Talib yüksək savad almış güclü hafizəyə malik, istedadlı bir şəxs olub. O, XVIII əsr Hindistan tarixinə hakim dairələrə yaxın olan tarixi səyahətçi, yazıçı-şair, təbiyyətşünas, ədəbiyyatşünas-təzkirəçi, səfərnəmə müəllifi kimi daxil olub. XX əsr tədqiqatçılarından Məhəmmədəli Tərbiyət özünün məşhur «Danışməndani - əsəri ilə təzkirəçilik tarixinin tədqiqində müstəsna xidmətləri olmuşdur. Əhməd Gülçin Məninin «Tarixə-təzkirəhayə-farsı» və pakistanlı alim Doktor Seyyid Əli Rza Nəqəvinin 1964-cü ildə Tehranda nəşr etdirdiyi «Təzkirənevisiye-farsı dər Həndo Pakestan» adlı əsərlərində Təbrizinin bioqrafiyası və əsərləri haqqında maraqlı faktlar təqdim edilmişdir. Həmçinin «Azərbaycan təzkirəçilik tarixi» adlanan kitabda tədqiqatçı V.Musalı da Təbrizi haqqında məlumat verməyə cəhd göstərmişdir, lakin təəssüf ki, yarım səhifəlik həmin yazıda Məhəmmədəli Tərbiyətin «Danışməndani-Azərbaycan» əsərində verilən məlumatların 1987-ci il Bakı nəşrində bəsit və yanlış tərcümə olunmasına baxmayaraq, məntiqi mənası olmuşdur. Bütün bunlarla yanaşı, Məhəmmədəli Tərbiyətin Əbu Talib xan Təbrizinin ölüm tarixi ilə bağlı verdiyi səhv rəqəm (h.q.1220-ci il əvəzinə h.q. 1221-ci il) yenidən təkrar olunur. Əslində, Əbu Talib xan Təbrizinin ölümü ilə bağlı «Miftah ət-təvarix» əsərində onun oğlu Mirzə Yusif Bağırın sifarişli ilə yazılmış tarix qeyd olunub. Farsdilli

klassik poeziyanın parlaq simalarından olan Ənvərinin adı 1987-ci il Bakı nəşrində səhv olaraq Ənvəri kimi göstərilib. Bütün bunlar Azərbaycan ədəbi təzkirələrinin, demək olar ki, əksəriyyəti fars dilində yazıldığından, bu dili bilməyən bir çox tədqiqatçılar üçün qaranlıq qalmışdır. Pakistanlı tədqiqatçı Doktor Seyyid Əli Rza Nəqəvinin Azərbaycanlı adlandırdığı Əbu Talib xan Təbrizi fars dilində yazmışdır. Hazırda onun əlyazmaları dünya kitab xəzinələrində mühafizə olunur, hətta bir sıra Avropa dillərinə belə tərcümə edilərək çap olunmuşdur.

Əbu Talib xan həm də təzkirə müəllifi olduğundan bu əsərlər içərisində onun «Xülasətül-əfkar» adlı əsəri mahiyyətinə görə daha maraqlı və daha önəmlidir. 25 illik yaradıcılıq məhsulu olmuş bu əsərdə (h.q. 1206-1207-ci illərdə) təxminən 492 şair haqqında ədəbi-coğrafi məlumatlar və nümunələr toplanmışdır. Müəllif əsəri tamamladıqdan sonra orada müəyyən ixtisarlar və əlavələr etdiyindən bu rəqəm bəzi mənbələrdə kiçik fərqlərlə - 493 və bəzən də 494 göstərilir. Əsər farsdilli şeir və təzkirəçilik haqqında müəllifin mülahizələrini açıqlayan müqəddimədən və əlifba sırası ilə verilmiş bir sıra şairlərin yaradıcılıqlarından bəhs edən məlumatlardan ibarətdir. Məşhur Əhməd Gülçin Məaninin fikrincə, bu əsərdə bəzi klassik müəlliflərin ədəbi-coğrafi anlayışlar haqqında fikirlərindən örnəklər verilmişdir. Doktor Nəqəvi bu təzkirəyə müəllif tərəfindən yazılmış şərhləri xüsusi olaraq vurğulamışdır. Eyni zamanda, ayrı-ayrı şairlərdən gətirdiyi misalların beyt hesabı sayının göstərilməsini hətta nadir hadisə hesab etmişdir.

Əbu Talib xan Təbrizi istifadə etdiyi mənbələr sırasında, öz növbəsində, böyük Azərbaycan təzkirəçisi Əliqulu xan Valeh Dağıstaninin «Riyaz əş-şüəra» təzkirəsinə tənqidi yanaşması və yeri gəldikcə ondan bol-bol istifadə etməsi çox böyük ədəbi hadisədir. Əbu Talib xan hətta bu təzkirəni tərtib edərkən quruluş baxımından «Riyaz əş-şüəra» təzkirəsindən nümunə kimi istifadə etmişdir.

Lakin Əhməd Gülçin Məaninin bu təzkirə haqqında bəzi iradları və subyektiv fikirləri ilə razılaşmayan Əziz Dövlətabadi «Soxənvərani-Azərbaycan» əsərində bu elmşünaslıq mənbəyinə yüksək qiymət vermişdir.

Əsərdə təqdim olunan Əvhədi Marağayi, Bədi Təbrizi, Xaqani, Şərif Təbrizi, Mücirəddin Beyləqani, Füzuli, Nizami, Qətran və başqa adlar bu təzkirənin Azərbaycanın ədəbi-coğrafiyaşünaslığının yüksək dəyərindən xəbər verir. «Xülasətül-əfkar» təzkirəsinin dünya əlyazma xəzinələrində mühafizə olunan bir çox nüsxələrinin sonunda müəllifi

fin əxlaq və hətta tibbi-coğrafiya elmi haqqında fikirləri 1794-cü ildə yazdığı «Lübbüs-siyər və cəhannüma» adlı əsərində öz əksinin tapmışdır.

Tarix və coğrafiyadan bəhs edən və dörd bəndə ibarət olan bu axıncı əsərin üçüncü bəndində qədim dövr yunan filoslari ilə bərabər, müsəlman alim, fəzil və şairləri haqqında da ilkin elmi məlumat verilir. Mənbələrin verdiyi məlumatlara görə, 103 səhifə həcmində olan bu əsərin «Xülasətül-əfkar» adlı müstəqil əlyazma nüsxələri də mövcuddur.

Əbu Talib xan Təbrizi bir çox klassik ədəbi-tarixi, coğrafi əsərlərin müəllifidir. «Təfzih əl-qafelin» əsəri hicri-qəməri tarixi ilə 1211-ci ildə coğrafiyaçı, kapitan Riçardsonun sifarişi ilə yazılmışdır. Orijinal mətni günümüze çatmayan bu əsərin ingilis dilində tərcüməsi 1885-ci ildə Allahabadda çap olunub. Müqəddiməsi nəşrlə olan bu tarixi əsər 1804-cü ildə yazılmış və Səfəvi şahzadəsi Əbülfəth Soltan Məhəmməd Səfəviyə hədiyyə edilib. Əbu Talib xan Təbrizi həmçinin klassik şeir növlərinin, demək olar ki, hamısını əhatə edən divan sahibidir və bu toplunun əlyazması indi Britaniya muzeyində saxlanılır. Hətta Əbu Talib xan Təbrizinin bəzi şeirləri ingilis dilində 1807-ci ildə Londonda nəşr edilib. Bu əsərin Edinburq kitabxanasında saxlanan əlyazmasında Əbu Talib xan Təbrizinin görkəmli səyyah və tarixçi kimi portreti də mövcuddur. Mənbələr Əbu Talib xan Təbrizinin bir mətnşünas-tədqiqatçı kimi də fəaliyyətindən xəbər verir. O, məşhur Hafiz divanının 12 nüsxə əsasında mətnini bərpa edib 1200 tirajla çap etdirmişdir. Əziz Dövlətabadinin fikrincə, bu, Hafiz divanının ədəbi mühitdə ilk çaplarından biridir.

Əbu Talib xan Təbrizinin əsərlərinin, onun haqqında yazılmış mətnlərin əldə edilib tərcümə və tədqiq edilməsi Azərbaycan coğrafiyası və ədəbi-tarixi məlumatların zənginləşməsinə böyük töhfə olardı.

ƏDƏBİYYAT:

1. Bağirov Əkrəm. Azərbaycan türkü Əbu Talib Xan Təbrizi. Orta əsr əlyazmaları və Azərbaycan mədəniyyəti tarixi problemləri. Ümummillə lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90-cı ildönümünə həsr olunmuş XIII Respublika elmi konfransının materialları (Bakı, 24 may, 2013). Bakı, «Elm və təhsil», 2013 s. 95-97.
2. Məhəmmədəli Tərbiyət. Danişməndani-Azərbaycan (Tərcümə edənlər: İsmayıl Şəms, Qafar Kəndli). Bakı, 1987.
3. V.Musalı. Azərbaycan təzkirəçilik tarixi. Bakı, 2012.

**A NEW SCIENTIFIC DISCOVERY IN THE
HISTORY OF GEOGRAPHICAL THOUGHT**

H.T.Hagverdiyev, B.B.Kerimov

The article gives information about the book "Məsiri-Talibi fi biladi-ifrənci", which brought Talib Khan Tabrizi world fame in the history of Azerbaijan's geographic thought. Until now, this work, unknown to the scientific community from the geographical point of view, has not been studied in the history of science separately.

**НОВОЕ НАУЧНОЕ ОТКРЫТИЕ В
ИСТОРИИ ГЕОГРАФИЧЕСКОЙ МЫСЛИ**

Г.Т.Ахвердиев, Б.Б.Керимов

В статье дается информация о книге «Məsiri-Talibi fi biladi-ifrənci», которая принесла Талиб хан Тебризи мировую известность в истории географической мысли Азербайджана. До сих пор неизвестная научной общественности с географической точки зрения эта работа не была изучена в истории науки отдельно.